

ČESKÁ A SLOVENSKÁ GEOGRAFIE ZEMĚDĚLSTVÍ; TRANSFORMACE, VSTUP DO EVROPSKÉ UNIE... A DÁL? MULTIFUNKCIONALITA?

Ondřej Konečný*, Jiří Hrabák**

* Mendelova univerzita v Brně, Fakulta regionálního rozvoje a mezinárodních studií, Ústav regionálního rozvoje a veřejné správy, třída Generála Píky 2005/7, 613 00 Brno, ondrej.konecny@mendelu.cz

** Univerzita Karlova v Praze, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Albertov 6, 128 43 Praha 2, jiri.hrabak@natur.cuni.cz

Czech and Slovak agricultural geography: transformation, entry into the European Union... and next? Multifunctionality?

Czech and Slovak agricultural geographers pay the greatest attention to the issues framed in the crucial temporal change of a society-wide nature (transformation of agriculture, the impact of accession to the EU). However, these issues quickly become outdated. The theoretical frameworks eliminating the disadvantage of being firmly anchored in a specific time have been used only marginally (e.g. the concept of sustainability). Therefore it seems that the Czech and Slovak agricultural geography is searching for “inspiring and rewarding” approaches after more than 10 years of membership in the EU. This article attempts to show that the theoretical discussion focused on the conceptualizations of the multifunctional agriculture and agricultural multifunctionality offers the principal idea, inspiration and application, which should be useful for the analysis of changes in agriculture, or more precisely in the wider rural area of the Czech Republic and Slovak Republic, and goes beyond the argument that multifunctional agriculture is negatively associated with the Common Agriculture Policy as a “defence of European agriculture”.

Key words: agricultural geography, productivism, post-productivism, multifunctional agriculture, multifunctionality, Czech Republic, Slovak Republic

ÚVOD

České a slovenské zemědělství prodělalo za posledních 25 let řadu dramatických změn. Tyto změny byly výzkumným tématem geografických studií. Nejdříve se výzkumy zabývaly studiem transformace zemědělství, protože československé zemědělství se v roce 1990 ocitlo ve zcela nových socio-ekonomických a politických podmínkách, na něž muselo reagovat a které velmi významně ovlivnily zemědělství v následujícím období. Geografický výzkum se v tomto období zaměřoval na proces snižování zaměstnanosti v zemědělství (Věžník 1995b a Bičík a Jančák 2003) a „narovnání“ majetkoprávních vztahů v rámci privatizačních, transformačních a restitučních procesů (Věžník 1995a, Drgoňa et al. 1998, Bičík a Jančák 2001 a Spišiak et al. 2008). Stranou pozornosti geografů nešel pokles zemědělské výkonnosti, zejména v souvislosti s počtem chovaných zvířat, snížením množství vstupů (zejména hnojiva) využívaných v zemědělství a změnou ve struktuře pěstovaných plodin (Věžník 1995b, Bičík a Jančák 2003, Spišiak 2005 a Blažík et al. 2011a).

Transformace zemědělství byla ze strany geografů analyzována zejména v souvislosti s prostorovými dopady proběhlých změn. Stěžejním metodickým nástrojem se stalo hodnocení regionální diferenciace vývoje zemědělství v transformačním období – nejčastěji na úrovni okresů (Věžník 1995a, 1995b, Jančák a Götz 1997,

Věžník a Bartošová 2004, Bičík a Jančák 2005, Spišiak 2005, Spišiak et al. 2008 a Blažík et al. 2011b). Geografické výzkumy opírající se o analýzu regionální diferenciace zemědělství pokračovaly i v dalším období, nicméně nejvýraznějším výzkumným impulsem se stal vstup státu do Evropské unie a přijetí Společné zemědělské politiky (SZP). Pozornost geografů byla proto orientována na hodnocení dopadů SZP na vývoj zemědělství, venkovského prostoru či krajiny (Halás 2004, Kabrda a Jančák 2007, Věžník a Konečný 2011, Věžník et al. 2013 a Némethová et al. 2014). Zvýšená finanční podpora zemědělství po vstupu do EU motivovala některé autory ke geografickým analýzám využití dotací směřujících do zemědělství (Svobodová 2008, Némethová 2010b a Hrabák 2013).

Další téma geografů zemědělství lze spatřovat ve výzkumu extenzifikace zemědělství, která započala v 90. letech minulého století významnou změnou dotačních pravidel (bližze Jančák a Götz 1997, Spišiak 2000 a Kopecká a Ořahel 2008). Tyto změny se promítly v postupném zatravňování orné půdy na svažitých plochách v méně příznivých podmínkách pro zemědělskou výrobu, nerentabilních z hlediska hospodaření na orné půdě (Kabrda a Jančák 2007, Bičík a Jeleček 2009 a Šebo a Kopecká 2014) a inspirovaly řadu geografů ke studiu změn probíhajících v zemědělství v souvislosti s tématy udržitelného či ekologického zemědělství (Žufan 2001, Pavličková 2002, Pavličková et al. 2004, Klapka et al. 2005, Konečný 2010, Némethová 2010a a Hrabák 2014).

Kromě tematického vymezení výzkumu v rámci geografie zemědělství lze odlišit výzkumy také podle geografického měřítka. Matoušek et al. (2011) naznačují, že v oblasti geografie venkova, zemědělství, krajiny a jejího využití (land use) převažují lokální/mikroregionální studie. I přes široce vytvořenou kategorii lze na tomto příkladu ilustrovat další výzkumný směr geografie zemědělství, a to konkrétně komplexní regionálně geografické analýzy zemědělství ve vybraném území (Spišiak 2003, Némethová 2004 a 2010b a Svobodová a Věžník 2008). Tyto výzkumy byly prováděny v oblastech s příznivými i méně příznivými podmínkami pro zemědělství tak, aby mohla být sledována zvyšující se regionální diferenciace mezi těmito odlišnými oblastmi (Spišiak a Némethová 2008).

Z uvedeného přehledu výzkumů je zřejmé, že česká a slovenská geografie zemědělství se „naučila“ pracovat s tématy ukotvenými ve stěžejních časových proměnách celospolečenského charakteru (transformace hospodářství a přistoupení do EU). Ty však rychle ztrácejí na aktuálnosti. Teoretické rámce, které tuto nevýhodu nemusejí mít, byly v české geografii využívány spíše okrajově (např. v případě využití konceptu udržitelnosti). V současnosti se proto zdá, že po více než 10 letech v EU hledá česká a slovenská geografie zemědělství „inspirující a osvěžující“ přístupy, které by umožnily najít analytický rámec pro proměnu zemědělství a tímto atraktivnit geografii zemědělství. Geografie zemědělství se již stává organickou součástí rurální geografie potažmo rurálních studií (Jančák 2003, Woods 2005 a Chromý et al. 2011) a nové přístupy mohou subdisciplíně pomoci nalézt relevantní pozici i v rámci česko-slovenské geografie. Domníváme se, že možnou inspiraci lze najít v anglosaské geografii zemědělství či rurálních studiích, které reflektují změny v zemědělství (i na venkově) jak obecně, tak v kontextu působení společné zemědělské politiky (SZP) a navázat tak na práci Hrušky a Konečného (2014), kteří s obdobným záměrem prezentovali aktuální teoretické přístupy proměny venkovského prostoru.

Zároveň je důležité reflektovat vývoj dalších oborů zabývajících se venkovem a popřípadě se inspirovat, jakým způsobem pracují se zahraničními koncepty. Ven-

kovským prostorem se zabývá především rurální sociologie, která se v Česku a na Slovensku většinou soustředí na konkrétní témata, místo aby se vymezovala metodickými přístupy, a zkoumána je celá řada jevů, především prostřednictvím kvantitativních metod – např. chudoba a nezaměstnanost (Delín a Pospěch 2016). Zároveň dochází k využívání kvalitativních přístupů, které se v rurální sociologii také rozvíjí. Právě v této oblasti zahraniční přístupy významně inspirují rurální sociologii. Jako příklad lze uvést práci s konceptem konvencionalizace ekologického zemědělství v českých podmínkách (Zagata 2007 a 2009). Dalším oborem zabývajícím se v širším pojetí venkovem je zemědělská ekonomie, která řeší problematiku venkovského rozvoje například zprostředkovaně prostřednictvím výzkumu trhu s půdou (Buday 2011 a Hruška a Vilhelm 2015), podpory méně příznivých oblastí (Štolbová a Molčanová 2009), či zaměstnanosti v zemědělství (Jamborová a Masár 2015 a Svobodová et al. 2015). Tato subdisciplína začala pracovat s konceptem multifunkčního zemědělství již v jeho počátcích a dále jej podrobněji rozvíjí s cílem popsat možnosti hodnocení pozitivních zemědělských externalit (Grega 2004) a nekomoditních výstupů (Blaas et al. 2006). Venkovem se zabývají také další obory, což lze ilustrovat na multidisciplinárním tématu výzkumu agroenvironmentální problematiky. Toto téma reflektuje sbližování zemědělské a environmentální problematiky, ke kterému v poslední době dochází (Lindbloom a Klocoková 2006). Podnětem z této oblasti může být práce s využíváním multifunkcionality příbuzného konceptu ekosystémových služeb (Bezák a Bezáková 2014), respektive neoklasického kontraktu v uplatňování agroenvironmentálních opatření (Pražan a Theesfeld 2014).

Z tohoto důvodu je stěžejním cílem článku provést teoretickou diskusi vývoje zemědělství od 90. let minulého století do současnosti, ukotvenou v geografii zemědělství, s důrazem na konceptualizaci multifunkčního zemědělství a zemědělské multifunkcionality a nechat tak českou a slovenskou geografickou obec prostřednictvím českého jazyka kriticky posoudit, zda lze v rámci představených diskuzí a konceptů nalézt nosnou myšlenku, inspiraci a uplatnění i v případě českého/slovenského prostředí. Chtěli bychom proto představit a teoreticky ukotvit téma multifunkcionality zemědělství, které v anglosaské rurální geografii rezonuje již od konce 90. let minulého století v kontextu snahy o konceptualizaci proměny zemědělství do „nové fáze“. I přesto, že je tomuto výzkumnému tématu v zahraničí věnována pozornost, nenašlo v českém/slovenském geografickém prostoru zatím větší uplatnění. Přitom dle Hrušky a Konečného (2014) lze multifunkcionalitu využít jako vysvětlující rámec ke stále se prohlubujícím rozdílům mezi regiony, jak z hlediska zemědělství, tak celkového směřování podoby a charakteru venkova. Dílčím cílem příspěvku je dále ukázat, že přestože je multifunkční zemědělství spojováno se SZP jako „obrana evropského zemědělství“ (Hollander 2004, Losch 2004, McCarthy 2005 a Potter a Tilzey 2007), v široké diskuzi soustředěné okolo zemědělské multifunkcionality lze nalézt řadu směrů, které se jeví jako vhodné a přínosné z hlediska analýzy změn v zemědělství, resp. širšího venkovského prostoru.

OD „PRODUKTIVISMU K MULTIFUNKČNÍMU ZEMĚDĚLSTVÍ“

V období od konce druhé světové války do konce 80. let minulého století dochází v zemědělství rozvinutých států k řadě změn, které zásadně mění charakter zemědělství. Pojetí těchto změn bylo diskutováno především z anglosaské perspektivy jako vývoj od produktivistického období, směrem k postproduktivismu, resp. k postproduktivistickému přechodu a později k multifunkčnímu zemědělství.

Produktivistické období

Produktivistické zemědělství bylo charakteristické intenzivním zprůmyslněním, které bylo významně podporované státem a primárně bylo založené na zvyšování produktivity a produkce (Lowe et al. 1993), zejména potravin – jak uvádí Evans a Morris (1997, p. 189) za jakoukoliv „cenu“. Hruška a Konečný (2014, p. 195) uvádějí myšlenky Ilberyho a Bowlera (1998, pp. 62 – 64), že hlavní odezvy tohoto přístupu byly popsány jako strukturální dimenze produktivismu, konkrétně:

- intenzifikace: zvyšování vstupů a výstupů v zemědělství na jednotku plochy;
- koncentrace: proces, při němž stále menší počet farem (ale i regionů a států) získává větší celkový podíl na zemědělské produkci. Pojímána také jako koncentrace uvnitř komoditního řetězce prostřednictvím kontraktování produkce (Woods 2005);
- specializace: zemědělské subjekty/regiony produkují pouze několik vybraných druhů zemědělských komodit, specializují se na určitý segment trhu.

Dlouhodobá proměna zemědělství je dáвана jak do souvislosti s vlivem nastupující globalizace, tak s širšími technologickými, ekonomickými a sociálními faktory měnícími nejen zemědělství, ale i venkovské oblasti jako celek. Prosazující se komercializace a industrializace zemědělství posouvala zemědělství na okraj každodenního života obyvatel venkova, třebaže předtím se nacházelo v jejich centru (Symes 1992). Negativní efekty byly spojovány s koncentrací produkce v rukách velkých společností a snižujícím se významem rodinných farem a zaměstnanosti v zemědělství, degradací půdy, poškozováním životního prostředí, slábnoucí vazbou mezi místem produkce potravin a spotřeby atd. (Bowler 1985 in Robinson 2004). Nejen tyto změny a charakteristiky formovaly dle (zejména) anglosaských autorů tzv. „období produktivismu“ v zemědělství. Reakce na tyto negativní změny, které někteří autoři spojují s „krizí tehdejšího zemědělství“ (Woods 2005) či krizí produktivismu (Lowe et al. 1993), se dostavila v podobě diskuzí o směřování zemědělství do tzv. období postproduktivismu (post-produktivistický přechod zemědělství – Ilbery a Bowler 1998).

Postproduktivistické období

Východisko z dlouhodobě neudržitelného vývoje produktivistického zemědělství bylo na počátku 90. let spatřováno v řadě změn v zemědělském systému, které byly chápány jako atributy přechodu do postproduktivistického období (Ilbery a Bowler 1998, Wilson 2001 a Walford 2003). Například Wilson (2001) pod tímto přechodem chápe postupnou ztrátu významné role zemědělství ve společnosti, snižující sílu jeho lobbingu, proměnu chápání zemědělců (od „ničitelů“ krajiny a přírody směrem k jeho „udrzbářům“), „zezelenání“ zemědělské politiky, oslabování snahy o potravinovou bezpečnost státu či komodifikaci původně zemědělských zdrojů. Někteřími autory bylo období postproduktivistického zemědělství chápáno zjednodušeně jako protipól období předchozího (Ilbery a Bowler 1998), vyjadřovaného třemi stěžejními změnami v zemědělství:

- přechod z intenzifikace na extenzifikaci zemědělství,
- přechod od koncentrace k rozptýlení (disperzi) zemědělského hospodaření,
- přechod ze specializace k diverzifikaci zemědělství.

Tyto změny byly, na rozdíl od produkčního paradigmatu (řízeného z centrální úrovně), mnohem více regionálně diferencovány. Odrážely totiž rozdílnou socioekonomickou úroveň a historický vývoj jednotlivých lokalit a regionů (Lowe et al. 1993). Tato diferenciaci se projevila také na lokální úrovni a byla patrná například u přijatých agroenvironmentálních opatření coby atributů postproduktivismu, kterých se jednak zemědělci v řadě případů účastnili z čistě racionálních (finančních) důvodů – zejména tehdy, když přistoupení na ně neznamenal pro (produkčně zaměřené) farmy příliš velké změny či omezení, nebo je aplikovali pouze na části pozemků, zatímco zbývající byly podrobeny silné intenzifikaci (např. Lobley a Potter 1998).

Kritika tohoto konceptu byla založena jeho specifícností vyplývající z vývoje zemědělství ve vyspělých zemích, což má za důsledek omezený počet studií za „hranicemi“ rozvinutého světa (Almstedt et al. 2014). Ward et al. (2008) dále kritizovali zjednodušené chápání přechodu z jednoho režimu zemědělského systému výroby do druhého. Všeobíhající a deterministický model strukturální změny totiž podle nich znesnadňuje pojmání individuálních strategií na lokální úrovni (p. 128, obdobně Lowe et al. 1993). Postoje, chování a myšlení stěžejních aktérů proměny venkovského prostoru a zemědělství nemusely odrážet předkládaný obrat směrem k postproduktivistickému zemědělství (Wilson 2001 a Walford 2003), což bylo například výzkumem vnímání farmářů potvrzeno (Burton a Wilson 2006). Ilbery a Bowler (1998) dále konstatovali, že zejména proces rozptýlení zemědělských činností na úkor koncentrace nebyl příliš naplněn. Např. v případě střední a východní Evropy některé vlády stále hájily (a hájí) velkoměřítkovou produkci (farmy hospodařící na velkých rozlohách; Sarris et al. 1999). I na příkladu Velké Británie Walford (2003) poukazuje, že mnoho farmářů, zejména těch silně komerčně orientovaných, nepřestalo pevně „produktivisticky smýšlet“ i za pokračování koncentrace, intenzifikace a specializace farem.

Je nesporné, že koncept postproduktivismu a postproduktivistického přechodu stimuloval debatu o specifickém charakteru proměny zemědělství, jejich hybných silách a prostorových a časových možnostech a inicioval úvahy o vhodnosti (a potřebě) analýzy těchto změn prostřednictvím přijatelného koncepčního rámce.

Multifunkční zemědělství a zemědělská multifunkcionalita

Přínosná kritika a obtížnost potvrzení předpokládané proměny zemědělství formující období postproduktivismu v zemědělství iniciovala diskuze obracející pozornost na koncept multifunkčního zemědělství. Nelze ovšem hovořit o jednotném konceptu, ale spíše o diskuzích rozvíjejících jednotlivé pohledy na toto téma. Ty lze obecněji rozdělit do dvou hlavních přístupů. První přístup chápe multifunkční zemědělství, coby producenta výstupů komoditního a nekomoditního charakteru (OECD 2001, Râmniceanu a Ackrill 2007 a Knickel et al. 2009) – řadou autorů chápán jako obrana SZP proti liberalizaci zemědělství. Druhé pojetí je reprezentováno heterogenní skupinou přístupů snažících se o popis širších změn v zemědělství a na venkově. Postupně se rozvíjí koncepty více (např. multifunkční zemědělský režim) či méně spjatých (např. multifunkční přechod, multifunkční spektrum) s ideou zemědělské multifunkcionalit (viz přehledové články např. Cairol et al. 2009 a O'Connor a Dunne 2009).

Multifunkční zemědělství jako rezistence k liberalismu

V souvislosti s liberalizačními tlaky na poli světového obchodu a integrací zemědělství nových členských států mimo původní EU-15, EU konstruovala tzv. multifunkční zemědělství¹, které je v historickém kontextu dlouhodobým „údržbářem“ evropské venkovské krajiny spolupodílejícím se na tvorbě jejího vzhledu, charakteru a ekologických vztazích (Hollander 2004). Např. velká část oceňované biodiverzity krajiny Velké Británie (ale i Evropy jako celku) je závislá na pokračujícím zemědělském hospodaření (Dobbs a Pretty 2004, p. 227). Je pak patrné, že multifunkční zemědělství je ve značné pozornosti politik a institucí (SZP EU, OECD).

Právě uchopení multifunkčního zemědělství zemědělskou politikou přineslo kontroverzní výsledky. Řada autorů (např. Potter a Tilzey 2005) se domnívá, že značné finanční prostředky vyplácené evropským zemědělcům pod záštitou podpory multifunkčního zemědělství brání liberalizaci světového obchodu s potravinami a multifunkční zemědělství je proto obviňováno ze „skrytého“ neomerkantilistického pojetí. Dle Dibdena et al. (2009, p. 300) představuje multifunkční zemědělství meč s dvojím ostřím, zajišťující životaschopnost evropských farmářů a zemědělských oblastí a výmluvu pro ochranu vlastního trhu, která omezuje přístup a narušuje trh pro všechny ostatní farmáře. Multifunkcionalita zemědělství se proto stala kontroverzním a (z části) zdiskreditovaným termínem v uvažování WTO. Podle některých zemí (zejména z tzv. skupiny Cairns²), tento „politicky podporovaný“ koncept přispívá k opětovné nadprodukcí potravin a vyčerpávání přírodních zdrojů a narušuje světový trh s potravinami (Losch 2004). Zemědělsky vyspělé státy a regionální uskupení se tak snaží udržet vysokou podporu „svých“ zemědělců prostřednictvím obhajoby nových dotačních mechanismů, avšak podporujících staré cíle.

Rozdílné zájmy a specifika zemědělství jednotlivých států pak vyústily v obhájece multifunkcionalitu (státy EU, Japonsko, Jižní Korea, Norsko či Švýcarsko) a významné odpůrce (skupina Cairns), kdy opatření podporující multifunkcionalitu preferují zejména bohatší státy (EU) s menším a více efektivním zemědělským sektorem (Hollander 2004 a Râmniceanu a Ackrill 2007). Někteří autoři pak (nejen) v této souvislosti mluví o „geografii multifunkcionality“ (Potter a Tilzey 2007 a Wilson 2009).

Zemědělská multifunkcionalita jako charakteristika současného zemědělství

Vzhledem k tomu, že koncept multifunkčního zemědělství byl kritizován pro přílišnou vazbu na zemědělskou politiku, někteří autoři (např. Wilson 2008) se snaží o obecnější vysvětlení sledovaných změn v podobě tzv. multifunkčního režimu (přechodu, období). Cairol et al. (2009) se snaží překonat spjatost multifunkčního zemědělství se zemědělskou politikou a hodnotí politicko-liberalizační agendu jako pouze jednu ze tří agend, na jejichž základě byla multifunkcionalita pojata. Dalšími jsou agenda ekonomická a výzkumná. Renting et al. (2009) pak uvažují o čtyřech stěžejních směrech výzkumu multifunkcionality v zemědělství – přístupech ekono-

¹ Označováno často jako tzv. evropský model zemědělství (např. Hollander 2004 a Potter a Tilzey 2007).

² Uskupení 19 rozvinutých i rozvojových států orientovaných na export zemědělských komodit (např. Argentina, Austrálie, Indonésie a další) prosazující liberalizaci trhu se zemědělskými komoditami (především při jednání WTO).

micky orientovaných na trh a regulaci, přístupech s jádrem v land use studiích, přístupech orientovaných na aktéry a studiích institucionálně a politicky orientovaných (v nich se často objevující územně srovnávací studie).

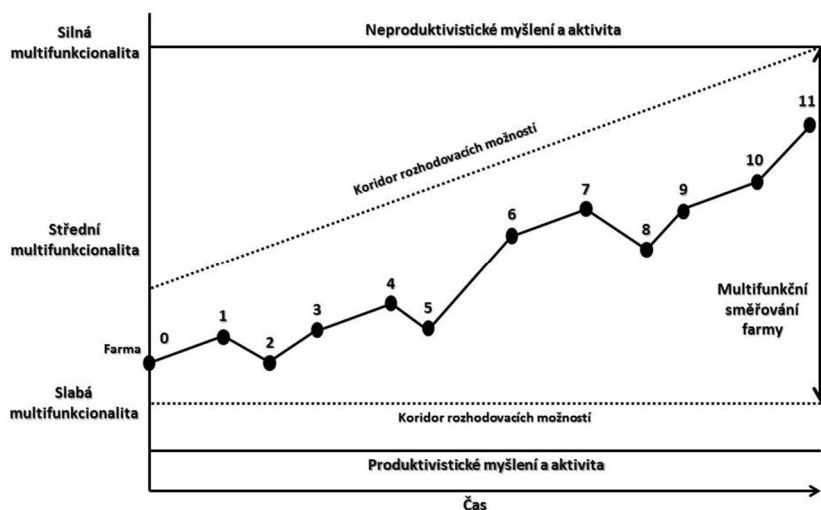
Multifunkcionalita v zemědělství je viděna jako schopnost produkovat nejen potraviny a suroviny pro průmysl, ale také udržovat venkovskou krajinu, obnovitelné přírodní zdroje, chránit biodiverzitu, vytvářet zaměstnanost a celkově tedy přispívat k životaschopnosti venkova (Potter a Burney 2002, Cairol et al. 2009 a Renting et al. 2009). Takovéto vlastnosti mělo zemědělství „přirozeně“, ale v produktivistickém období tyto charakteristiky ztrácí. Prostřednictvím „nově objevené“ multifunkcionality dochází spíše k „napravování škod“ způsobených produktivismem a zemědělství se stává integrální součástí konceptu rozvoje venkova (Van der Ploeg et al. 2000). V tomto vidění převažuje předpoklad, že zemědělství může v kombinaci s ostatními odvětvími na venkově jako je turismus či další služby (bráno jako jedno z řady odvětví/sektorů) stabilizovat život a jeho kvalitu na venkově.

„Roztříštěnost“ diskuzí o multifunkčním zemědělství a multifunkcionalitě zemědělství a fakt, že je multifunkční zemědělství některými subjekty chápáno jako obrana evropského zemědělského dotačního systému (McCarthy 2005, Potter a Tilzey 2005), který lze vhodně modifikovat dle rozdílných potřeb jednotlivých států (viz Lowe et al. 2002, Râmniceanu a Ackrill 2007 a Cairol et al. 2009) motivovala některé autory k využití normativního přístupu v pojmání multifunkcionality (např. Holmes 2006, Wilson 2007, Wilson 2010 a Holmes 2012).

MULTIFUNKCIONALITA ZEMĚDĚLSTVÍ: NORMATIVNÍ PŘÍSTUPY

Normativní přístupy nejsou založené na obhajobě zemědělské politiky, proto je multifunkcionalita zemědělství zkoumána ve státech s různými zemědělskými politikami (např. EU – Marsden a Sonnino 2008) a Austrálie (Holmes 2006 a 2012)), většinou ale u rozvinutých států. Aktuální změny v zemědělském systému charakterizované časovou nelinearitou, prostorově heterogenními projevy (rozdílné změny v lokalitách) a různorodým ovlivněním stěžejních aktérů a struktur zemědělského systému lze dle Wilsona (2007) nejlépe analyzovat prostřednictvím normativního konceptuálního rámce multifunkcionality.

Základem Wilsonova (2007) pojetí je tzv. multifunkční spektrum, které je vymezeno produktivistickou a neproduktivistickou aktivitou a myšlením aktérů. Dle toho definovaná rozdílná míra/úroveň multifunkcionality (slabá, střední a silná) může být charakteristikou farmy, lokality/venkovské komunity, regionu, státu či světa (Wilson 2009). Rozdílné trajektorie zemědělských změn (v regionech) a zejména směřování a rozvoj farmy je pak možné vysvětlit „multifunkčním směřováním“ (multifunctional path dependency), které je závislé na vnějších faktorech jako je environmentální a zemědělská politika či tržní síly, a proto je prostorově diferencovaná na jednotlivých územně-řádovostních úrovních (Wilson 2009). Jednotlivá strategická rozhodnutí farmy pak představují základní trajektorii předpokládaného směřování, které je součástí širších koridorů rozhodovacích možností v celkovém rámci produktivistického a neproduktivistického chování a myšlení. Náhlé změny směřování farmy vedoucí k zvýšení či snížení multifunkcionality (např. prodej farmy, ztráta chovaných zvířat či extrémnější příklady jako nemoc BSE) označuje autor jako tzv. přetržení (transitional ruptures).

Obr. 1. Vyjádření multifunkční trajektorie na úrovni farmy

Upraveno dle Wilson (2007, p. 285).

Pakliže farma disponuje značným sociálním, ekonomickým, kulturním, morálním a environmentálním (stěžejní role) kapitálem, Wilson (2008) hovoří o silné multifunkcionalitě farmy. Konkrétně specifikoval tyto atributy: silné tendence lokálního a regionálního zakořenění, převládající nižší intenzita a produktivita zemědělského hospodaření spojená s produkcí kvalitních různorodých potravin (důraz na regionální původ) a slabší integrace farem (založených na silné multifunkcionalitě) do globálního (kapitalistického) trhu (to potvrzuje také např. McCarthy 2005). Někteří autoři se pak domnívají, že silná multifunkcionalita farem uchopená prostřednictvím těchto atributů a podporovaná novým institucionálním rámcem může být předpokladem k udržitelnému rozvoji venkova (Marsden 2009). Naproti tomu, slabou multifunkcionalitu chápe Wilson (2008, p. 368) jako souhrn inverzních charakteristik.

Na základě rozdílné úrovně multifunkcionality a širší faktorů umožňující přechod na model „silné“ multifunkcionality, Wilson (2008) rozlišil několik typů farem lišící se právě pozicí v tomto spektru. Třebaže farmy vertikálně provázané v rámci agrobiznisu považuje autor za multifunkčně slabé, některé ekonomicky silné farmy vykazují opak, neboť ekonomická stabilita vlastníka farmy dovoluje zaměření na produkci kvalitnějších potravin, diverzifikační aktivity nezemědělské povahy, prodej a produkci lokálně značených výrobků či ponechání části půdy ladem pro agroenvironmentální účely, zatímco je zbytek farmy zaměřen na intenzivní zemědělskou produkci. Přestože v uvedeném typu nelze považovat geografické faktory působící na úroveň multifunkcionality farmy za stěžejní, další vymezené typy jsou již významněji ovlivněny geografickými podmínkami území.

Poměrně značné možnosti přechodu k silné multifunkcionalitě mají farmy ve vrchovinách a horských oblastech. To je dle Wilsona (2008) podporováno charakterem území, v níž farmy působí (oblasti s vysokou přírodní hodnotou), což umožňuje farmám zapojení se do některých mimozemědělských aktivit, např. rozvoje

turismu, a posiluje význam zemědělství jako „údržbáře“ krajiny. Jak dále naznačuje uvedená typologie, farmy hospodařící v méně příznivých podmínkách pro zemědělství (ve vyspělých státech) jsou spíše silně multifunkční, neboť jsou charakteristické právě těmi znaky, které konstituují silnou multifunkcionalitu. Je zajímavé, že např. Wilsonem vymezené tzv. hobby farmy, pro něž není zemědělství zdrojem obživy, ale spíše zábavou a jejichž obliba v rozvinutých státech stále vzrůstá (viz Mather et al. 2006 na příkladu Velké Británie), disponují spíše střední multifunkcionalitou. Často se totiž jedná o farmy bohatších obyvatel a migrantů z měst se slabým lokálním zakořeněním a znalostmi, které, jak Bohnet et al. (2003, p. 351) poznamenávají, v minulosti významně formovaly udržitelný charakter místní venkovské krajiny.

Některá předkládaná pojetí multifunkcionality jsou již rozvinuta v rámci venkovského prostoru, nicméně důsledně pracují se zemědělstvím jako s jednou z řady složek venkova (Holmes 2006a 2012 a Wilson 2010). Holmes (2006 a 2012) formuluje tzv. multifunkční přechod venkova (multifunctional rural transition) následně vyjádřený odlišnými typy venkovského prostoru. Jak ukazují Hruška a Konečný (2014), tyto Holmesem definované módy okupace představují jednotlivé typy venkovských lokalit specifikovaných dle významu produkční, ochranné a konzumní hodnoty venkovského území.

Ve Wilsonově typologii (2010) založené na hodnocení „kvality“ multifunkcionalita ve venkovských komunitách jsou vytvořeny tři typy komunit podle míry multifunkcionalita: 1) – komunity v tzv. superproduktivistických zemědělských oblastech multifunkcionalita – v těchto územích je multifunkcionalita zemědělství nejnižší, 2) – komunity založené na zemědělské produkci, která však vychází z podpory extenzivních forem a lokální produkce (významně podporovány současnou zemědělskou politikou EU) – v těchto územích je multifunkcionalita zemědělství nejvyšší a 3) – přechodným typem jsou komunity, kde zemědělství ztratilo význam (deagrarianised rural communities). Wilson vychází z přesvědčení, že silně multifunkční aktivity zvyšují rezistenci a udržitelnost venkovské komunity a celého venkovského prostoru a projevují se pak jako kvalitně rozvinutý sociální, ekonomický a environmentální kapitál komunity či území.

Environmentální kapitál je Wilsonem (2010) považován za významný faktor určující úroveň multifunkcionalita. Např. vysoká biodiverzita je důkazem bohatství venkovské komunity (a její silné multifunkcionalita), která má ten „luxus“, že může žít v zemědělsky marginální oblasti s vysokou přírodní hodnotou umožňující rozvoj dalších forem podnikání (např. turismu) a udržitelný rozvoj venkova jako celku. Jak uvádí Renting et al. (2009, p. 113), řada studií se v širší perspektivě snažila tvrdit, že koncept multifunkčního zemědělství může hrát stěžejní úlohu v otevírání nových, inovativních přístupů k zodpovězení otázky povahy vývoje vztahu mezi venkovem a zemědělstvím a měnící se roli zemědělství v udržitelném rozvoji venkova. Multifunkční zemědělství a udržitelnost tento kolektiv autorů chápe jako silně provázané koncepty, kdy koncept udržitelného rozvoje poskytuje rámec pro popsání a vyhodnocení všech ekonomických, sociálních a environmentálních zájmů asociovaných s multifunkčním zemědělstvím ve venkovském prostoru.

Cíle multifunkcionalita, popř. multifunkčního zemědělství propojují koncept multifunkcionalita s udržitelným rozvojem venkova, a proto lze multifunkcionalitu chápat jako možného prostředníka či předpoklad udržitelných rozvojových procesů

na venkově (Marsden a Sonnino 2008, Cairol et al. 2009 a Marsden 2009). Na druhou stranu se také ukazuje, že diverzifikace do nezemědělských aktivit³ vždy neznamená zvýšení environmentálního kapitálu/udržitelnosti a přijetí multifunkčních praktik (farmy s více aktivitami stále mohou být silně produkčně orientovány); farmy stále preferují ekonomickou udržitelnost nad hodnotami environmentálními (Huttunen 2012).

GEOGRAFIE A MULTIFUNKCIONALITA

Multifunkcionalita není spojována pouze s udržitelností – geografie může v rámci těchto debat nalézt řadu osvěžujících a inspirujících myšlenek propojujících dané téma a obor. Jak je již uvedeno v práci Hrušky a Konečného (2014, p. 204), jedním ze stěžejních geografických výzkumů v oblasti multifunkcionalit zemědělství je zvyšování diferenciace venkovského prostoru (Potter a Tilzey 2005 a O'Connor a Dunne 2009). Na jedné straně jsou regiony s příznivými podmínkami pro zemědělství schopné konkurovat na světovém trhu (většinou produktivisticky orientovaná území) a na druhé straně regiony s méně příznivými podmínkami (ať již vyjádřením LFA oblastí – méně příznivých oblastí), v nichž jsou zemědělci významně podporováni za mimoprodukční funkce uskutečňované ve venkovském prostoru spotřeby (většinou ne/postproduktivisticky orientovaná území).

Polarizaci českého zemědělství v rámci těchto dvou stěžejních typů popsali také Kabrda a Jančák (2007) a Hrabák (2013, pp. 64 – 65). Jejich analýza, vycházející z práce Wilsona (2008) hovoří o tom, že „v horských a podhorských oblastech dochází k přechodu k postproduktivistickému zemědělství, ale v oblastech s příznivými přírodními podmínkami pro zemědělství pokračují procesy produktivistického zemědělství. Což značí, že nedošlo k plošnému přechodu k postproduktivistickému zemědělství, ale jedná se o různou míru využívání obou přístupů. To odpovídá konceptu multifunkčního zemědělství, který zahrnuje oba přístupy prostřednictvím vyjádření slabé a silné faremní multifunkcionalit“.

Potter a Tilzey (2007, p. 1297) to potvrzují, když hovoří o dvou typech zemědělství v Evropě – jeden orientovaný na světový trh a druhý jako „zemědělství v regionu“, které je nutno dotačně podporovat. To se promítá i do nastavení jednotlivých pilířů SZP a podpoře LFA oblastí, které lze chápat jako teritoriální dimenzi podpor směřujících do zemědělství. K obdobným závěrům docházejí Marsden a Sonnino (2008) ukazující rozdílné předpoklady rozvoje multifunkčního zemědělství v rámci udržitelného rozvoje venkova v oblastech východní Anglie (zemědělsky intenzivní region) a naproti tomu v území jihozápadní Anglie a části Walesu s „nastartovaným“ vysokým potenciálem multifunkcionalit zemědělství a venkova.

Multifunkční zemědělský režim je proto dle Burtona a Wilsona (2006, p. 96) charakteristický „teritorializací“ zemědělských režimů – od zemědělsky intenzivních regionů produkujících potraviny a suroviny pro průmysl po postproduktivisticky orientované regiony zacílené na extenzifikaci, ochranu přírody a udržitelnou správu krajiny, která zahrnuje nezemědělské zájmy jako rekreaci, „spotřebu“, diverzifikaci atd.

³ Považováno za předpoklad zvýšení úrovně multifunkcionalit (Wilson 2007).

Nejen na základě uvedených zjištění lze tvrdit, že jedním z významných faktorů ovlivňující úroveň multifunkcionality a možnosti její změny (spolu s kulturními a historickými faktory a atributy jako podnikatelské a manažerské schopnosti farmáře či dalších aktérů, forma vlastnictví obhospodařované půdy, přístup ke kapitálu a možnosti podpory) jsou faktory geografické související s přírodními a socio-ekonomickými podmínkami území/polohou farmy (Wilson 2008 a Huttunen 2012). V měřítku farem, samotná existence produktivisticky zaměřené farmy (např. chov prasat) významně limituje sousedící farmy v rozvoji silné multifunkcionality (např. snaha o rozvoj turismu), což se však může uplatňovat i opačně – extenzifikace zemědělství směrem k posílení multifunkcionality může pozitivně ovlivnit atraktivnější oblasti pro cestovní ruch. V lokálním pohledu, venkovské oblasti s vysokou kvalitou (úrovní) multifunkcionality (například řada vrchovinných oblastí EU) disponují mnohem větším potenciálem pro posílení již vysoké kvality, zatímco venkovské oblasti se slabou multifunkcionalitou a tedy vysokou zranitelností nemají příliš možností, jak tento stav změnit. Tyto intenzivní zemědělské oblasti (označované jako superproduktivistické viz Halfacree 2006) mají sice významně rozvinutý ekonomický kapitál, ale další dvě formy kapitálu nikoliv, a proto se vyznačují slabou multifunkcionalitou a spíše zintenzivňují již vysoce produktivní zemědělství (Wilson 2010).

To znamená, že regiony a lokality se slabou multifunkcionalitou mohou být odrazem nikoliv výběru, ale nezbytnosti, která je vyvolána absencí alternativních neproduktivistických příležitostí (Wilson 2008, p. 373). Je však vhodné zdůraznit, že uvedené značí, že oblasti s vysokou multifunkcionalitou jsou surovinově a „potravinově závislé“ na zemědělské produkci oblastí s nízkou úrovní multifunkcionality. V tomto kontextu tak lze přemýšlet o tom, že silná multifunkcionalita v jednom regionu (státu) je kompenzována slabou multifunkcionalitou jiného státu, který exportuje komodity do prvně jmenované skupiny a přitom vykazuje vysokou tzv. „multifunkční stopu“ (Wilson 2009).

Lokální úroveň lze z pohledu podpory multifunkcionality v zemědělství považovat za nejvíce přijatelnou (Marsden a Sonnino 2008 a Huttunen 2012), neboť dle Wilsona (2009, p. 272) je možno úroveň multifunkcionality „přímo“ interpretovat pouze na nejnižší geografické úrovni (farma, lokalita/rurální komunita, částečně i region). Na vyšších územních úrovních (regionální, národní a globální) je multifunkcionalita nepřímým vyjádřením prostřednictvím působení lokálních aktérů, jejichž aktivita dává multifunkcionalitě konkrétní místní podobu. Vyjádření multifunkcionality na regionální úrovni je poměrně důležité neboť, jak argumentuje Wilson (2009, p. 274), tato úroveň je stěžejní pro diverzifikační příležitosti farmářů, zapojení regionů do globální ekonomiky a potravinových řetězců (ovlivňující intenzitu multifunkcionality) a je úrovní, na níž místní aktéři disponují možnostmi pozměnit státní agrární politiku.

V některých případech je proto multifunkcionalita spojována s geografii zemědělství prostřednictvím formování nových a alternativních potravinových řetězců, a to s rozvojem regionálních značení původu potravin a produktů a s rozvojem lokálních a regionálních potravinových sítí, kde je důraz kladen na spotřebu lokálně vyprodukovaných (kvalitních) potravin se znalostí spotřebitele o původu místa produkce potravin (Tregear et al. 2007, Cairol et al. 2009 a Bowen a de Master 2011).

Rozdílná uplatnění těchto nástrojů lze zčásti považovat za důvody aktuálních zvyšujících se rozdílů mezi venkovskými lokalitami, jež jsou dle Wilsona (2010) dokladem narůstajícího rozpětí multifunkcionality zemědělství. Mezi jednotlivými

územími je možno dle tohoto autora nalézt největší rozdíly v úrovni multifunkcionality za celou historii, nicméně na druhou stranu dochází k neustálému poklesu úrovně multifunkcionality jako celku (globální pohled).

ZÁVĚR

V příspěvku byla shrnuta diskuze reflektující přechod od produktivismu k post-produktivismu a dále k zemědělské multifunkcionalitě, která probíhala v anglosaské geografii v posledních 30 letech. Koncept multifunkčního zemědělství je často negativně spojován se SZP, která jej dle řady autorů využívá jako nástroj v boji proti pokračujícím neoliberalizačním praktikám na poli světového obchodu s potravinami a zemědělskými komoditami (Potter a Burney 2002, Hollander 2004, McCarthy 2005 a Potter a Tilzey 2005). Představené normativní přístupy k multifunkcionalitě (Holmes 2006, Wilson 2007 a Marsden a Sonnino 2008) nejsou zemědělskou politikou zatíženy a mají tak značné využití jako konceptuální zázemí řady studií hodnotících současné změny v zemědělství a venkovském prostoru.

Domníváme se, že představené téma multifunkčního zemědělství a zemědělské multifunkcionality, které zatím nebylo v české geografii rozvíjeno, umožňuje poskytnout konceptuální zázemí řadě studií v oblasti geografie zemědělství a venkova a představuje tak přínosné obohacení pro geografii zemědělství. Vzhledem k tomu, že se koncept vyvíjí především v anglosaských státech, je nutné zhodnotit jeho relevanci pro české/slovenské zemědělství, které má oproti zemědělství v západní Evropě řadu specifík zapříčiněných odlišným vývojem v rámci socialistického zemědělství. Právě tyto rozdíly je nutné ověřit prostřednictvím empirického výzkumu s využitím představené konceptualizace multifunkcionality – především na tématech:

- uplatňování multifunkcionality v postsocialistických státech s duální strukturou farem,
- vliv podoby a nastavení zemědělské politiky v současném rozvoji multifunkcionality zemědělství.

V případě prvního nastíněného tématu se nabízí uplatnění typologie multifunkcionality dle rozdílných forem farem představené Wilsonem (2007), zatímco v případě druhého tématu lze diferencovat přístupy států k nastavení národního politického zemědělského rámce pod hlavičkou SZP (viz např. Rămniceanu a Ackrill 2007). I přes zmíněný odlišný vývoj lze dále identifikovat relevantní směry výzkumu shodné s poznatky Rentinga et al. (2009) a Wilsona (2009):

- územní diferenciaci multifunkcionality (produktivistické vs. postproduktivistické systémy a jejich dopady na multifunkcionalitu),
- vyjádření multifunkcionality v závislosti na rozdílnosti měřítkových úrovní (od měřítka farmy po globální úroveň – viz Wilson 2009),
- percepce multifunkcionality resp. ne/produktivistického myšlení zemědělci (prvotní studie viz Frantál a Martinát 2013 a Konečný 2014),
- společenská relevance podpory multifunkcionality tj. vnímání multifunkcionality obyvateli/spotřebiteli (ochota platit za podporu zemědělské multifunkcionality z veřejných/soukromých zdrojů).

V rámci české geografie již byla velmi kvalitně rozpracována příbuzná oblast výzkumů rozvoje alternativních potravinových sítí (AFN), kde autoři české geogra-

fie zemědělství, či v tomto případě spíše geografové venkova (příp. jídla), umně pracují a inspirují se aktuálními tématy a přístupy ze zahraničí (Spilková a Perlin 2013, Spilková et al. 2013 a Fendrychová 2014). Tyto studie však na rozdíl od publikace Syrovátkové et al. (2014) na tuto problematiku nahlíží z pohledu spotřebitelů a jejich poptávky po farmářských produktech. Pojetí lokální produkce kvalitních potravin a jejich nabídky prostřednictvím AFN je také považována za jeden z projevů multifunkcionality zemědělství (Wilson 2007). Obdobně se z nezemědělského pohledu dostalo v české geografii pozornosti regionálnímu značení původu potravin a produktů (Kašková a Chromý 2014).

Multifunkcionalita má potenciál obohatit českou a slovenskou geografii zemědělství a venkova i po metodické stránce. McCarthy (2005) poukazuje, že (i přes výhrady autora ke kvantifikaci) neexistují potřebné indikátory, ukazatele a sesbírané hodnoty prokazující úspěšnost/neúspěšnost politiky orientované na podporu multifunkcionality, resp. multifunkčního zemědělství. Z hlediska problematické dostupnosti a sběru kvantitativních dat se k výzkumu multifunkcionality hodí případově regionální studie (Cairol et al. 2009). Takto lze vhodně do původně ekonomicky (a politicky) pojímaného tématu multifunkcionality (ekonomické modely a externality – Doucha a Foltýn 2008 a Miškolci 2013) zahrnout prostorové hledisko, které autoři věnující se geografii zemědělství považují za nezbytné.

Jiní autoři (Wilson 2008 a Knickel et al. 2009) se snaží iniciovat aplikaci kvalitativních metod výzkumu změn v zemědělství v kontextu multifunkcionality, které by doplnily využívané metody kvantitativní. Protože úroveň farmy je považována za základní jednotku výzkumu multifunkcionality zemědělství (Wilson 2007), k získání dat o názorech zemědělců se nejlépe hodí kvalitativní metody – řízené rozhovory s farmáři, focus group – s cílem vysvětlit postoje farmářů k zemědělské multifunkcionalitě.

Na druhou stranu si Wilson (2008, p. 380) uvědomuje, že kvantitativní metodologie bude hrát stále významnou (a prospěšnou) roli ve výzkumu multifunkcionality v zemědělství. Jak však dále dodává, klasické (často technocentrické) zemědělsko-vědní přístupy vysvětlující změny v zemědělství budou v budoucnosti méně relevantní a na významu budou nabývat rurální studia, sociologie, psychologie, environmentální vědy či humánní geografie. Je tak otázkou, jak se čeští a slovenští geografové s touto výzvou vyrovnají a zda se dokáží zapojit do konceptualizace proměny zemědělství, resp. venkovského prostoru na příkladu Česka a Slovenska.

Předkládaný příspěvek vznikl za podpory IGA FRRMS Mendelovy univerzity v Brně (Rozvoj venkovského turismu v České republice: cesta k multifunkčnímu venkovu podporovaná Evropskou Unií (6/2015)) a GA UK č. 834313 (Multifunkčnost českého zemědělství: regionální typologie a chování zemědělců).

LITERATURA

- ALMSTEDT, Å., BROUDER, P., KARLSSON, S., LUNDMARK, L. (2014). Beyond post-productivism: from rural policy discourse to rural diversity. *European Countryside*, 6, 297-306.
- BEZÁK, P., BEZÁKOVÁ, M. (2014). Landscape capacity for ecosystem services provision based on expert knowledge and public perception (Case study from the Northwest Slovakia). *Ekológia (Bratislava)*, 33, 344-353.
- BIČÍK I., JANČÁK V. (2005). *Transformační procesy v Českém zemědělství po roce 1990*. Praha (Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy KSGRR.).

- BIČÍK, I., JANČÁK, V. (2001). Czech agriculture after 1990. *Geografie*, 106, 209-221.
- BIČÍK, I., JANČÁK, V. (2003). The changes of rural space of Czechia in the period of transformation 1990 – 2015. *AUC Geographica*, 38, 11-20.
- BIČÍK, I., JELEČEK, L. (2009). Land use and landscape changes in Czechia during the period of transition 1990 – 2007. *Geografie*, 114, 263-281.
- BLAAS, G., BOŽIK, M., BRODOVÁ, M. (2006). Úloha koncepcie multifunkčnosti poľnohospodárstva v reforme spoločnej poľnohospodárskej politiky. In Blaas, G., ed. *Multifunkčné postavenie a trvalo udržateľný rast poľnohospodárstva a lesníctva*. Nitra (Slovenská akadémia pôdohospodárskych vied), pp. 10-19.
- BLAŽÍK, T., FALTÁN, V., TARASOVIČOVÁ, Z., SAKSA, M. (2011a). Zmeny využitia zeme vybraných okresov rôznych poľnohospodárskych produkčných oblastí v kontexte prebiehajúcich transformačných procesov. *Geografický časopis*, 63, 301-323.
- BLAŽÍK, T., FALTÁN, V., TARASOVIČOVÁ, Z., SAKSA, M. (2011b). Zmeny využívania pôdy okresu Dunajská Streda a vybrané dopady transformačných procesov. *Acta Geographica Universitatis Comenianae*, 55, 23-38.
- BOHNET, I., POTTER, C. SIMMONS, E. (2003). Landscape change in the multifunctional countryside: a biographical analysis of farmer decision making in the English High Weald. *Landscape Research*, 28, 349-364.
- BOWEN, S., De MASTER, K. (2011). New rural livelihoods or museums of production? Quality food initiatives in practice. *Journal of Rural Studies*, 27, 73-82.
- BUDAY, Š. (2011). Agricultural land market in Slovakia in years 2001-2008. *Agricultural Economic-Czech*, 57, 1-10.
- BURTON, R., WILSON, G. (2006). Injecting social psychology theory into conceptualisations of agricultural agency: towards a post-productivist farmer self-identity? *Journal of Rural Studies*, 22, 95-115.
- CAIROL, D., COUDEL, E., KNICKEL, K., CARON, P., KRÖGER, M. (2009). Multifunctionality of agriculture and rural areas as reflected in policies: the importance and relevance of the territorial view. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 11, 269-289.
- DELÍN, M., POSPĚCH, P. (2016). Vývoj prístupů ke zkoumání venkova v rurální sociologii. *Sociológia – Slovak Sociological Review*, 48(1), 5-24.
- DIBDEN, J., POTTER, C., COCKLIN, C. (2009). Contesting the neoliberal project for agriculture: productivist and multifunctional trajectories in the European Union and Australia. *Journal of Rural Studies*, 25, 299-308.
- DOBBS, T. L., PRETTY, J. N. (2004). Agri-environmental stewardship schemes and “multifunctionality”. *Review of Agricultural Economics*, 26, 220-237.
- DOUCHA, T., FOLTÝN, I. (2008). Czech agriculture after the accession to the European Union impacts on the development of its multifunctionality. *Agricultural Economic-Czech*, 54(4), 150-157.
- DRGOŇA, V., DUBCOVÁ, A., KRAMÁREKOVÁ, H. (1998). Slovakia. In Turnock, D., ed. *Privatization in rural Eastern Europe: the process of restitution and restructuring*. Cheltenham (Edward Elgar Publishing), pp. 251-273.
- EVANS, N., MORRIS, C. (1997). Towards a geography of agrienvironmental policies in England and Wales. *Geoforum*, 28, 189-204.
- FEDRYCHOVÁ, L. (2014). Jídlo a prostor. In Matoušek, R., Osman, R., eds. *Prostory geografie*. Praha (Karolinum), pp. 213-230.
- FRANTÁL, B., MARTINÁT, Š. (2013). Market adaptations, competitiveness and diversification trends of post-socialistic farmers. In Frantál, B., Martinát, S., eds. *New rural spaces – towards renewable energies, multifunctional farming, and sustainable tourism*. Brno (ÚGN), pp. 86-98.
- GREGA, L. (2004). Possibilities of valuation of positive agricultural externalities. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 52(6), 119-128.
- HALÁS, M. (2004). Spoločná poľnohospodárska politika a obchod s agropotravinárskymi produktmi v rozšírenej EÚ. *Geografické informácie*, 8, 210-216.

- HALFACREE K. (2006). Rural space: constructing a tree-fold architecture. In Cloke, P., T., Mooney, P. H., eds. *Handbook of Rural Studies*. London (SAGE), pp. 44-62.
- HOLLANDER, G. M. (2004). Agricultural trade liberalization, multifunctionality and sugar in the south Florida landscape. *Geoforum*, 35, 299-312.
- HOLMES, J. (2006). Impulses towards a multifunctional transition in rural Australia: gaps in the research agenda. *Journal of Rural Studies*, 22, 142-160.
- HOLMES, J. (2012). Cape York Peninsula, Australia: a frontier region undergoing a multifunctional transition with indigenous engagement. *Journal of Rural Studies*, 28, 252-265.
- HRABÁK, J. (2013). Uplatňování agroenvironmentálních opatření: reakce na krizi produktivistického zemědělství? In Osman, R., ed. *Geografický výzkum: společnost a příroda v období krize*. Brno (Masarykova univerzita), pp. 55-69.
- HRABÁK, J. (2014). Regionální diferenciacie environmentálních aspektů multifunkcionality zemědělství v Česku. In *Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Region v rozvoji společnosti 2014*. Brno (Mendelova univerzita), pp. 308-318.
- HRUŠKA, V., KONEČNÝ, O. (2014). Prostor venkova. In Matoušek, R., Osman, R., eds. *Prostory geografie*. Praha (Karolinum), pp. 189-211.
- HRUŠKA, M., VILHELM, V. (2015). Vývoj trhu se zemědělskou půdou v ČR a podnikatelská struktura českého zemědělství. *Ekonomika polnohospodárstva*, 15(4), 4-23.
- HUTTUNEN, S. (2012). Wood energy production, sustainable farming livelihood and multifunctionality in Finland. *Journal of Rural Studies*, 28, 549-558.
- CHROMÝ, P., JANČÁK, V., MARADA, M., HAVLÍČEK, T. (2011). Venkov – žitý prostor: regionální diferenciacie percepce venkova představiteli venkovských obcí v Česku. *Geografie*, 116, 23-45.
- ILBERY, B. W., BOWLER, I. R. (1998). From agricultural productivism to post-productivism. In Ilbery, B., ed. *The geography of rural change*. Harlow (Longman), pp. 57-84.
- JAMBOROVÁ, M., MASÁR, I. (2015). Vývojové tendencie zamestnanosti v agrárnom sektore a v potravinárskej výrobe v poslednej dekáde (2005 – 2014) na Slovensku. *Ekonomika polnohospodárstva*, 15, 109-123.
- JANČÁK, V. (2003). Geografie zemědělství a rurální geografie: základní pojmy a metodické přístupy jejich výzkumu v období transformace Česka. In Jančák, V., Chromý, P., Marada, M., eds. *Geografie na cestách poznání*. Praha (Univerzita Karlova v Praze. Přírodovědecká fakulta. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje). pp. 180-191.
- JANČÁK, V., GÖTZ, A. (1997). *Územní diferenciacie českého zemědělství a její vývoj*. Praha (Přírodovědecká fakulta UK).
- KABRDA, J., JANČÁK, V. (2007). Impact of selected political and institutional factors on Czech agriculture and landscape. *Geografie*, 112, 48-60.
- KAŠKOVÁ, M., CHROMÝ, P. (2014). Regional product labelling as part of the region formation process. The case of Czechia. *AUC Geographica*, 49, 87-98.
- KLAPKA, P., KLAPKOVÁ, E., MARTINÁT, S. (2005). Ekologické formy zemědělství v Krkonoších: krajina, ekoturismus, udržitelnost. *Opera Corcontica*, 42, 127-137.
- KNICKEL, K., KRÖGER, M., BRUCKMEIER, K., ENGWALL, Y. (2009). The challenge of evaluating policies for promoting the multifunctionality of agriculture: when 'good' questions cannot be addressed quantitatively and 'quantitative answers are not that good'. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 11, 347-367.
- KONEČNÝ, O. (2010). Ekologické zemědělství: udržitelné využívání české krajiny. In Nováček, P., Huba, M., eds. *Udržitelný rozvoj – stav a perspektivy v roce 2010*. Olomouc (Univerzita Palackého), pp. 231-240.
- KONEČNÝ, O. (2014). Rural development, multifunctionality and agriculture: the perspective of Czech farmers. In *Agrarian Perspectives XIII*. Praha (ČZU), pp. 304-311.
- KOPECKÁ, M., OŤAHEL, J. (2008). Klasifikácia hybných síl extenzifikácie poľnohospodárstva v období 1990 – 2000. *Geographia Cassoviensis*, 2, 74-79.

- LINDBLOOM, J., KLOCOKOVÁ, J. (2006). Environmentalizmus a poľnohospodárska prax. *Sociológia*, 38, 165-188.
- LOBLEY, M., POTTER, C. (1998). Environmental stewardship in UK agriculture: a comparison of the environmentally sensitive area programme and the countryside Stewardship Scheme in South East England. *Geoforum*, 29, 413-432.
- LOSCH, B. (2004). Debating the multifunctionality of agriculture: from trade negotiations to development policies by the South. *Journal of Agrarian Change*, 4, 336-360.
- LOWE, P., BULLER, H., WARD, N. (2002). Setting the next agenda? British and French approaches to the second pillar of the Common Agricultural Policy. *Journal of Rural Studies*, 18, 1-17.
- LOWE, P., MURDOCH, J., MARSDEN, T., MUNTUN, R., FLYNN, A. (1993). Regulating the new rural spaces: the uneven development of land. *Journal of Rural Studies*, 9, 205-222.
- MARSDEN, T. (2009). Mobilities, vulnerabilities and sustainabilities: exploring path-ways from denial to sustainable rural development. *Sociologia Ruralis*, 49, 113-131.
- MARSDEN, T., SONNINO, R. (2008). Rural development and the regional state: denying multifunctional agriculture in the UK. *Journal of Rural Studies*, 24, 422-431.
- MATHER, A. S., HILL, G., NIJNIK, M. (2006). Post-productivism and rural land use: cul de sac or challenge for theorization? *Journal of Rural Studies*, 22, 441-455.
- MATOUŠEK, R., VOGT, D., ŽENKA, J. (2011). Výzvy české geografie: Od „Černé knihy“ ke světlým zítřkům. *Informace České geografické společnosti*, 30(2), 8-17.
- McCARTHY, J. (2005). Rural geography: multifunctional rural geographies reactionary or radical? *Progress in Human Geography*, 29, 773-782.
- MIŠKOLCI, S. (2013). Economic evaluation of multifunctional agriculture outputs in the Czech Republic: matching agricultural policy with social requirements. *Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development*, 2, 19-27.
- NÉMETHOVÁ J., DUBCOVÁ A., KRAMÁREKOVÁ, H. (2014). Impacts of the European Union's common agricultural policy on agriculture in Slovakia. *Moravian Geographical Reports*, 22(4), 51-64.
- NÉMETHOVÁ, J. (2004). Podnikateľské subjekty poľnohospodársko-potravinárskeho komplexu okresu Nitra. *Geografické informácie*, 8, 321-327.
- NÉMETHOVÁ, J. (2010a). Ekologické poľnohospodárstvo v SR. *Geografické štúdie*, 14, 49-60.
- NÉMETHOVÁ, J. (2010b). Vybrané faktory multifunkčného poľnohospodárstva v Nitrianskom kraji. *Geographia Cassoviensis*, 4, 131-136.
- O'CONNOR, D., DUNNE, W. (2009). Conceptualizing multifunctionality in the Irish policy context – issues for policy formulation, implementation and evaluation. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 11, 333-346.
- OECD (2001). *Multifunctionality. Towards an analytical framework*. Paris (OECD).
- PAVLIČKOVÁ, K. (2002). Priestorové rozmiestnenie ekologického poľnohospodárstva v Slovenskej republike. *Geografické informácie*, 7, 195-201.
- PAVLIČKOVÁ, K., SPIŠIAK, P., KUSEDOVA, D. (2004). Ecological stability of agri-structure in submountain region. *Ekológia*, 23, 264-273.
- POTTER, C., BURNEY, J. (2002). Agricultural multifunctionality in the WTO – legitimate non-trade concern or disguised protectionism? *Journal of Rural Studies*, 18, 35-47.
- POTTER, C., TILZEY, M. (2005). Agricultural policy discourses in the European post-Fordist transition: neoliberalism, neomercantilism and multifunctionality. *Progress in Human Geography*, 29(5), 1-20.
- POTTER, C., TILZEY, M. (2007). Agricultural multifunctionality, environmental sustainability and the WTO: resistance or accommodation to the neoliberal project for agriculture? *Geoforum*, 38, 1290-1303.
- PRAŽAN, J., THEESFELD, I. (2014). The role of agri-environmental contracts in saving biodiversity in the post-socialist Czech Republic. *International Journal of the Commons*, 8, 1-25.

- RÂMNICEANU, I., ACKRILL, R. (2007). EU rural development policy in the new member states: promoting multifunctionality? *Journal of Rural Studies*, 23, 416-429.
- RENTING, H., ROSSING, W. A. H., GROOT, J. C. J., Van der PLOEG, J. D., LAURENT, C., PERRAUD, D., STOBLELAAR, D. J., Van ITTERSUM, M. K. (2009). Exploring multifunctional agriculture. A review of conceptual approaches and prospects for an integrative transitional framework. *Journal of Environmental Management*, 90, 112-123.
- ROBINSON, G. (2004). *Geographies of agriculture: globalization, restructuring and sustainability*. Harlow (Pearson Prentice Hall).
- SARRIS, A. H., DOUCHA, T., MATHIJS, E. (1999). Agricultural restructuring in central and eastern Europe: implications for competitiveness and rural development. *European Review of Agricultural Economics*, 26, 305-329.
- SPIPKOVÁ, J., FENDRYCHOVÁ, L., SYROVÁTKOVÁ, M. (2013). Farmers' markets in Prague: a new challenge within the urban shoppingscape. *Agriculture and Human Values*, 30, 179-191.
- SPIPKOVÁ, J., PERLÍN, R. (2013). Farmers' markets in Czechia: risks and possibilities. *Journal of Rural Studies*, 32, 220-229.
- SPIŠIAK, P. (2000). Poľnohospodárstvo v marginálnych oblastiach Slovenska. *Životné prostredie*, 34, 15-19.
- SPIŠIAK, P. (2003). Agricultural production in Bratislava's sub-urban space (Pridunajsko microregion). *AUC Geographica*, 38, 403-414.
- SPIŠIAK P. (2005). *Agrorurálne štruktúry Slovenska po roku 1989*. Bratislava (Geografika).
- SPIŠIAK, P., FERANEC, J., OŤAHEL, J., NOVÁČEK, J. (2008). Transition in the agricultural and rural systems in Slovakia after 1989. In Banski, J., Bednarek, M., eds. *Rural studies, 15, contemporary changes of agriculture in East-Central Europe*. Warszawa (IGiPZ, PAN,), pp. 121-146.
- SPIŠIAK, P., NEMETHOVÁ, J. (2008). Agrosubyjekty regiónu Nitra vo vzťahu k odberateľom poľnohospodárskych surovín. *Geografický časopis*, 60, 63-87.
- SVOBODOVÁ, H. (2008). Comparison of selected CAP measures in the Czech Republic and Republic of Slovenia. *Dela*, 30, 123-138.
- SVOBODOVÁ, H., VĚŽNÍK, A. (2008). Dopady SZP EU na stav a možný rozvoj zemědělství v mikroregionu Hřotovicko. *Geografické informace*, 12, 151-157.
- SVOBODOVÁ, I., DRLÍK, J., SPĚŠNÁ, D., KELNAROVÁ, J. (2015). Vývojové tendence v zaměstnanosti v agrárním sektoru a potravinářském průmyslu ČR 2005-2014. *Ekonomika poľnohospodárstva*, 15(4), 88-108.
- SYMES, D. (1992). Agriculture, the state and rural society in Europe: trends and issues. *Sociologia Ruralis*, 32, 193-208.
- SYROVÁTKOVÁ, M., HRABÁK, J., SPIPKOVÁ, J. (2014). Farmers' markets' locavore challenge: the potential of local food production for newly emerged farmers' markets in Czechia. *Renewable Agriculture and Food Systems*, 30(4), 1-13.
- ŠEBO, D., KOPECKA, M. (2014). Abandonment of agricultural landscape after 1989: a case study from the Považie region, Slovakia. *Geografický časopis*, 66, 323-339.
- ŠTOLBOVÁ, M., MOLČANOVA, J. (2009). Evaluation of support for farms in less-favoured areas in the Czech Republic and Slovakia. In. Neuwirth, J., Wagner, K., eds. *Rural areas and development. Multifunctional territories: importance of rural areas beyond food production*. Warsaw (European Rural Development Network), pp. 285-301.
- TREGEAR, A., ARFINI, F., BELLETTI, G., MARESCOTTI, A. (2007). Regional foods and rural development: the role of product qualification. *Journal of Rural Studies*, 23, 12-22.
- Van der PLOEG, J. D., RENTING, H., BRUNORI, G., KNICKEL, K., MANNION, J., MARSDEN, T. K., De ROEST, K., SEVILA- GUZMÁN, E., VENTURA, F. (2000).

- Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia ruralis*, 40, 391-408.
- VĚŽNÍK, A. (1995a). *Aktuální problémy ČR – 2. díl, Zemědělství 1. část*. Ostrava (Ateliér Milata).
- VĚŽNÍK, A. (1995b). *Aktuální problémy ČR – 2. díl, Zemědělství 2. část*. Ostrava (Ateliér Milata).
- VĚŽNÍK, A., BARTOŠOVÁ, L. (2004). Selected regional geographical differences of the Czech Republic agriculture, after the transformation processes. *Zemědělská ekonomika*, 50, 207-216.
- VĚŽNÍK, A., KONEČNÝ, O. (2011). Agriculture of the Czech Republic after accession to the EU: regional differentiation. *Moravian Geographical Reports*, 19, 50-60.
- VĚŽNÍK, A., KRÁL, M., SVOBODOVÁ, H. (2013). Agriculture of the Czech Republic in the 21st century: from productivism to post-productivism. *Quaestiones Geographicae*, 32(4), 7-14.
- WALFORD, N. (2003). Productivism is allegedly dead, long live productivism. Evidence of continued productivist attitudes and decision-making in South-East England. *Journal of Rural Studies*, 19, 491-502.
- WARD, N., JACKSON, P., RUSSELL, P., WILKINSON, K. (2008). European agricultural reform: the case of sugar. *Sociologia Ruralis*, 48, 118-132.
- WILSON, G. A. (2001). From productivism to post-productivism... and back again? Exploring the (un)changed natural and mental landscapes of European agriculture. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26, 77-102.
- WILSON, G. A. (2007). *Multifunctional agriculture: a transition theory perspective*. Cambridge (CABI).
- WILSON, G. A. (2008). From 'weak' to 'strong' multifunctionality: conceptualising farm-level multifunctional transitional pathways. *Journal of Rural Studies*, 24, 367-383.
- WILSON, G. A. (2009). The spatiality of multifunctional agriculture: a human geography perspective. *Geoforum*, 40, 269-280.
- WILSON, G. A. (2010). Multifunctional 'quality' and rural community resilience. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 35, 364-381.
- WOODS, M. (2005). *Rural geography: processes, responses and experiences in rural restructuring*. London (SAGE).
- ZAGATA, L. (2007). Bio cash-cow? Context and content of Czech organic farming. *Agricultural Economic-Czech*, 53(1), 45-53.
- ZAGATA, L. (2009). The analysis of the current forms of organic chicken husbandry in the Czech Republic and their social consequences. *Agricultural Economic-Czech*, 55(6), 271-283.
- ŽUFAN, P. (2001). Proměny českého zemědělství na příkladu jeho ekologizace. In Novák, S., ed. *Geografické aspekty středoevropského prostoru, Předpoklady vstupu ČR a SR do Evropské unie*. Brno (Masarykova univerzita), pp. 219-224.

Ondřej Konečný, Jiří Hrabák

CZECH AND SLOVAK AGRICULTURAL GEOGRAPHY: TRANSFORMATION, ENTRY INTO THE EUROPEAN UNION... AND NEXT? MULTIFUNCTIONALITY?

The presented article aims to introduce the discussion of the development of agriculture from the 1990s to the present, as developed in agricultural geography, with the greatest emphasis on the conceptualization of multifunctional agriculture and agricultural multifunctionality. The Czech and Slovak geographical community may critically assess whether the principal idea, inspiration and application of the presented discussions and concepts can be found useful in the case of the Czech/Slovak space. It is not possible to understand it as a single concept, but rather as a discussion developing different views on this issue, gener-

ally divided into two main approaches. Since the concept of multifunctional agriculture has been criticized for close connection to the (Common) agricultural policy, this paper's attention is paid to the approaches concentrating around the topic of agricultural multifunctionality. As Wilson (2007) argued, the current changes in the agricultural system characterized by non-linearity of time, space-differentiated manifestation (different local changes) and the diverse effects of key actors and structures of the agricultural system can be properly analysed within the normative conceptual framework of multifunctionality. Spatial scale and spatial differentiation of agricultural multifunctionality form an important part of the study of the multifunctionality of agriculture.

Since this concept is being developed mainly by authors from Anglo-Saxon countries, it is necessary to assess its relevance for the Czech/Slovak agriculture. In comparison to agriculture in Western Europe, different development within the framework of socialist agriculture led to a number of specificities of Czech and Slovak agriculture. These differences have to be verified through empirical research using the presented conceptualization of multifunctionality, especially in relation to the following two topics: Application of multifunctionality in post-socialist countries with the dual structure of farms, and evaluation of the impact and adjustment of agricultural policy in the current development of the multifunctionality of agriculture. In the case outlined as the first topic, the application of farm multifunctional typology introduced by Wilson (2007) should be inspirational, while in the case of the second topic it is desirable to differentiate the approaches of individual states to the setting of the national agricultural policy framework under the auspices of the Common Agricultural Policy (see e.g. Râmniceanu and Ackrill 2007). Based on Wilson (2009) and Renting et al. (2009), a relevant research direction for Czech and Slovak agricultural geography may be identified as follows: Spatial differentiation of multifunctionality (productivist vs. post-productivist systems and their impact on multifunctionality), statements of multifunctionality based on differences of spatial levels, perception of multifunctionality, or rather non/productivist thinking of farmers and social relevance of multifunctionality support, namely the perception of multifunctionality by residents/consumers (willingness to support agricultural multifunctionality by public/private funding). Multifunctionality also has the potential to enrich Czech/Slovak agricultural and rural geography from the methodological point of view, for example, through the use of qualitative methods (Wilson 2008 and Knickel et al. 2009). Wilson (2008) further predicts that the classic agriscience approaches explaining changes in agriculture will be less relevant while the importance of rural studies, sociology, psychology, environmental science and human geography will increase. However, the question of how the Czech/Slovak geographers will cope with this challenge and whether they are able to participate in the conceptualization of changes in agriculture, or particularly the countryside using the example of the Czechia and Slovakia remains open.

